

VƏTƏN TARİXİ NAFİVE HISTORY

İSMAYIL HACIYEV

AMEA Naxçıvan Bölməsinin sədri, akademik

ARAZ-TÜRK RESPUBLİKASININ YARANMASI VƏ BÖLGƏNİN ERMƏNİ İŞĞALINDAN QORUNMASI UĞRUNDA MÜBARİZƏSİ

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin fəaliyyət göstərdiyi ilk ildə—1918-ci ilin noyabrın 3 (18)-də Naxçıvan bölgəsini və ətraf əraziləri erməni daşnaklarının işğalından qorumaq üçün Araz-Türk Respublikası yaradıldı. Bu respublikanın tarixi və fəaliyyəti barədə Q.Mədətov, Ə.Əliyev, A.Hacıyev, İ.Musayev, Ş.Tağıyeva, N.Nəсібzadə, T.Əzizov, S.Sadıqov, N.Mustafa, İ.Atnur, A.Gökdəmir, E.Mədətli, H.Cəfərov, A.Abbasov, N.Əliyev, Z.Acar və başqaları monoqrafiya, kitab və məqalələr yazmış, tədqiqatlar aparmışlar. Tədqiqatçılar içərisində A.Hacıyev və İ.Musayevin araşdırmalarını xüsusilə qeyd etməliyik. A.Hacıyevin kitabında Qars (Cənub-Qərbi Qafqaz Demokratik Respublikası) və Araz-Türk Respublikalarının tarixi [14], Ermənistanın təcavüzünə qarşı bu respublikaların göstərdikləri müqavimət çoxsaylı yeni arxiv materialı əsasında işlənmişdir. Lakin kitabda tarixi həqiqətə uyğun gəlməyən fakt və hadisələrə yer verilməklə yanaşı, bu respublikaların tarixindən kənar məsələlərə də toxunulmuşdur. Prof. İ.Musayevin tədqiqatlarında, xüsusilə Araz-Türk Respublikasının tarixinə aid məqaləsində [19] bu respublikanın yaranması, süqutu, ərazisi, mərkəzi, dövlət və idarəçilik orqanları və s. məsələlərlə bağlı problemlərə aydınlıq gətirilmişdir. Bununla belə, hələ də Araz-Türk Respublikasının tarixi və fəaliyyəti ilə bağlı fərqli fikirlər mövcuddur ki, bunların dəqiqləşdirilməsinə ehtiyac vardır.

Qeyd etdiyimiz kimi, Araz-Türk Respublikasının tarixi Azərbaycan tarixşünaslığında “...ən çox maraq doğuran və səthi öyrənilən

mühüm elmi problemlərdən biri”dir [19, s.107]. Bu respublikanın yaranması, fəaliyyəti və süqutu Naxçıvan diyarının 1918-1919-cu illərdəki ictimai-siyasi vəziyyəti ilə əlaqədardır.

İlk növbədə Araz-Türk Respublikasının nə vaxt, harada, hansı zərurətdən yaranmasına aydınlıq gətirilməlidir. Məlumdur ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti fəaliyyət göstərdiyi ilk ildə çətin daxili və xarici amillərlə qarşılaşdığından Naxçıvana bölgəsinə istənilən səviyyədə diqqət yetirə bilməmişdir. Bundan istifadə edən erməni silahlıları bölgəyə ardı-arası kəsilməyən basqınlar etmiş, əhalini qorxu və vahimə içərisində saxlamış, onları soyqırma məruz qoymuş, Naxçıvanı azərbaycanlılardan təmizləməyə çalışaraq onu “böyük Ermənistan”a qatmaq istəmişlər. Ancaq yerli əhali mərdliklə mübarizə aparmış, erməni cəlladlarına layiqli cavab vermişlər. Bununla belə, erməni vəhşiliklərinin qarşısını almaq üçün “1918-ci ilin mayın sonunda Naxçıvan və Şərur-Dərələyəz qəzalarının əhalisi Kərim xan İrəvanlının başçılığı ilə Mehmed Vehib paşanın yanına xüsusi nümayəndə heyəti göndərərək” [16, s. 49] Naxçıvan diyarına hərbi qüvvə ilə kömək etməyi xahiş etmişlər. Naxçıvana gələn türk qoşunları yerli könüllü dəstələrin köməyi ilə daşnak quldur dəstələrini qəzadan qovmuşlar.

Birinci Dünya müharibəsində məğlubiyyətə uğrayan Osmanlı dövləti Mudros müqaviləsinin (1918, 30 oktyabr) 11 və 15-ci maddələrinə görə Azərbaycanı və bütün Qafqazı tərk etməli, müharibədən əvvəlki sərhəd-

lərə çəkilməli idi [23, s. 372]. Nuru paşa Azərbaycandan qoşunları çıxaran kimi, Kazım Qarabəkir paşa da 1918-ci il noyabrın əvvəlində qərargahı ilə birgə qatarla Naxçıvandan Qarsa yola düşdü. Mudros müqaviləsinin şərtlərini eşidən paşa çox peşman olmuş, demişdi ki, “Qırx illik əsarətdən altı ay öncə qurtulan və erməni məzəlimindən ağır yaralar alan... türk-müsəlman əhalisinin yaşadığı bu bölgələrdən biz 1914-cü ilin hüduklarına çəkilincə yenidən erməni zülmünə məruz qalacaqdır. Buna çarələr düşünüb, tədbirlər görməliyik...” [16, s. 50].

Araz-Türk Respublikasının yarandığı tarixi şəraiti səciyyələndirərkən Türkiyə qoşunlarının Naxçıvan bölgəsini tərk etmələri ilə əlaqədar olaraq onun ərazi və əhalisinin taleyi üçün doğan təhlükə xüsusi ilə qeyd edilməlidir. Çünki Türkiyə ordu hissələrinin bölgədən çıxdıqları, azərbaycanlı əhalinin özünü və torpağını qorumaq üçün qüvvətli dövlət qurumuna, nizami hərbi qüvvələrə malik olmadığı bir vəziyyətdə ermənilərin siyasəti və fəallaşması ağır nəticələr verə bilərdi. Yaranmış şəraitdə bölgənin müsəlman-türk əhalisinin başçıları məcburiyyət qarşısında qalaraq məhəlli səciyyəli siyasi-dövlət birliyi yaratmaq qərarına gəldilər [18, s. 68].

Bölgənin təhlükəsizliyini təmin etmək və ermənilər tərəfindən işğala yol verməmək üçün Araz-Türk Respublikası yaradıldı. Tarixi tədqiqatlarda Araz-Türk Respublikasının yaranma tarixi və yeri mübahisəlidir. Ə.Əliyevə görə, bu respublika 1918-ci ilin iyul-avqust aylarında, Q.Mədətov, L.Hüseynzadə, S.Sadıqova görə, türk qoşunlarının Naxçıvanı tərk etməsindən əvvəl, A.Hacıyevin fikrincə, 1918-ci ilin noyabrın sonunda, T.Əzizova görə isə 1918-ci ilin noyabrında yaranmışdır. Müəlliflərdən bəziləri (N.Mustafa, Ə.Gökdemir, Z.Acar və b.) Araz-Türk Respublikasının yaranma tarixini noyabrın 3-ü götürürlər. Prof. İ.Musayev bu faktların bəzilərini təhlil etdikdən sonra da dəqiq tarixi göstərməmiş, bunu “təxminən 1918-ci ilin noyabrına, yəni Türkiyə

qoşunlarının Azərbaycandan, o cümlədən də Naxçıvan bölgəsindən getdikləri dövrə təsadüf etdiyini yazır” [19, s.112]. Bunu isə noyabrın 3-ü və 18-i kimi də götürmək olar. Noyabrın 18-i tarixini isə İ.Atnur qeyd etmişdir [25, s. 96]. Nazim Mustafa “Milli mücadilə qəhrəmanı-İbrahim bəy Cahangiroğlu” məqaləsində yazır: “30 oktyabr 1918-ci ildə imzalanan Mudros sazişinə əsasən Türk ordusu 1914-cü il sərhədlərinə çəkilmək məcburiyyətində qaldığından və bununla da ermənilərin həmin əraziləri işğal etmək təhlükəsi yarandığından Ordubaddan Sürməliyədək ərazinin nümayəndələri noyabrın 3-də Qəmərli qəsəbəsinə toplanaraq Araz-Türk hökuməti qurmaq haqqında qərar çıxardılar” [20].

Əhməd Gökdemir isə yazır: “Bölgənin türk-islam əhalisinin təmsilçiləri Kamerli (Qəmərli – İ.H.) qəsəbəsinə toplaşaraq böyük bir məclis qurmuşlardı. Başda Naxçıvan olmaqla Rəvanın güneyindən, Şərur, Eçmiədzin və Sürməlidən gələn nümayəndələr toplanmışdı. Yapılan müzakirələrdən sonra bir hökumət qurulmasına qərar verilmişdi. Hökumət altı üzvdən və bir hökumət rəisindən ibarət idi. 3 noyabr 1918-ci ildə mərkəzi İqdir olmaqla Araz-Türk hökuməti quruldu” [25, s.45-46]. Müəllif əsərinin qeydində yazır ki, burada hökumətin bəyannaməsi vardır və Rüstü bəyə müraciət tarixi 3 noyabr 1918-ci ildir. Ona görə də, Araz-Türk Respublikası bu tarixdə yaradılmışdır. Bu fikri və tarixi Ziya Zakir Acar da təsdiq edir [23, s. 374]. Fikrimizcə, bu müəlliflərin tədqiqatlarını, bir sıra məntiqi mülahizələri, tarixi hadisələrin təhlilini əsas götürsək, Araz-Türk Respublikasının 1918-ci ilin noyabrın 3-də yarandığını təsdiq edə bilərik.

Araz-Türk Respublikasının yaradılması təşəbbüsü ilə Naxçıvan, Şərur müsəlmanları çıxış etmiş və onların təklifi ilə ordubadlılar da bu siyasi tədbirə qoşulmuşlar. Ordubad Milli Komitəsinin sədri M.Seyidzadə Ordubad əhalisinin bu təşəbbüsü müdafiə etmələrini aşağıdakı amillərlə əlaqələndirir: “Tiflis və Gəncəyə

yolların bağlanması; türklərin Ordubaddan getməsi ilə əlaqədar olaraq şəhərə yardım – ərzaq gətirilməsinin dayandırılması və buna görə də 500 nəfərlik dəstənin buraxılması və yalnız bir rotanın saxlanması; çatışmazlıqların təşkilatı zəifləməsi və kimə tabe olmağın, kimdən göstəriş almağın bilinməməsi; Naxçıvan qəzası və Şərurun müsəlmanlarının da bu cür vəziyyətə düşər olmaları və bizim bir müsəlman – Araz dövlətini yaratmaq qərarına gəlinməsi; Gəncə ilə əlaqələrin kəsilməsi və həm də Araz hökumətinin də AXC hökuməti ilə yaxınlaşmaq istəməsi [2, 1919, 14 yanvar] və s.

Göründüyü kimi, Osmanlı qoşunları Azərbaycandan getdikdən sonra Naxçıvan bölgəsinin Ermənistan tərəfindən işğal olunmaq və ermənilərin burada öz hökumətini qura bilmək təhlükəsi diyarın yerli əhalisinin Araz Respublikasını yaratmaqla özünün müvəqqəti müstəqilliyini elan etməsi ilə nəticələnmişdi.

Bu respublikanın mərkəzi barədə də fikirlər müxtəlifdir. Tədqiqatlarda Araz-Türk Respublikasının mərkəzinin Naxçıvan, Qars, İqdir, Qəmərli və b. şəhərlər olduğu göstərilir. Quruluş bəyannaməsində İqdir yazılmışdır. İ.Atnur yazır ki, mərkəz rəsmən İqdir göstərilərsə də, burada heç bir yığıncaq keçirilməmişdir. Hökumətin elanı və bütün tədbirlər Qəmərliyə olmuşdur [24, s. 98]. N.Mustafa bir yazısında İqdir göstərsə də, sonradan fikrini dəyişərək yuxarıda adı çəkilən məqaləsində Qəmərli olduğunu yazmışdır [20]. Ə.Gökdəmir qeyd edir ki, mərkəzi İqdir olmaq üzrə Araz-Türk Hökuməti quruldu [25, s.46]. Z.Acar da mərkəzin İqdir olduğunu göstərmişdir [23, s. 375]. A.Hacıyev, L.Hüseynzadə, İ.Musayev və başqaları Naxçıvan şəhərinin Araz-Türk Respublikasının mərkəzi olduğunu yazmışlar. T.Əzizov, Ş.Tağıyeva və N.Nəsibzadə isə mərkəzin əvvəlcə Qəmərli olduğunu, sonra isə erməni nizami hissələrinin hücumu ilə bağlı Naxçıvana köçürüldüyünü yazırlar [12, s.194]. Qars ərazisi Araz-Türk Respublikasının tərkib hissəsi olmadığından onun mərkəzi Qarsda

yerləşə bilməzdi. L.Hüseynzadə “Araz şahididir” kitabında Naxçıvanda hadisələrdən bəhs edərək yazır: “Oktyabr ayının son günləri idi. Kazım Qarabəkir paşanın son iqamətgahı olan Rəhim xanın evinin qarşısında çoxlu adamlar toplaşmışdı... Burada Naxçıvanın gələcək taleyi – dövlətçilik statusu haqqında məsələ müzakirə edilirdi. Bu iclasda Kazım Qarabəkir paşa dedi: “Naxçıvanın gələcək müqəddəratını təmin etmək üçün burada bir hökumət qurulması vacib və zəruridir. Zətən siz naxçıvanlılar milli azadlıq mübarizəsində tarixə şanlı səhifələr yazmışsınız. Dövlətçilik hüququna və ləyaqətinə maliksiniz. Siz bu hüququ, haqqı döyüş meydanlarında düşməyə qələbə çalaraq qazanmışsınız. Şərqi qapısında, Naxçıvanda bir cümhuriyyət qurulmalıdır” [15, s. 46]. Burada Araz-Türk hökumətinin Naxçıvanda yaradılmasından söhbət gedir. Qeyd etməliyə ki, L.Hüseynzadə o hadisələrin canlı şahidi olmuşdur.

Araz-Türk Respublikasının mərkəzi kimi, onun ərazisi barədə də müxtəlif fikirlər irəli sürülmüşdür. General Veysəl Ünüvar yazmışdır ki, “Araz-Türk Hökuməti Ordubaddan Gernibasara (Qəmərli-İ.H.) bölgəsinə qədər dağlarla Araz çayı arasındakı ərazini əhatə edirdi” [13, s.16]. N.Mustafaya görə, Ordubaddan Sürməliyədək olan torpaqlar bu respublikanın ərazisinə daxildir [20]. İ.Musayevlə A.Hacıyevin bu barədə fikirləri üst-üstə düşür. Sadəcə A.Hacıyev Qəmərliyə Kəmərli kimi yazmışdır [27, s. 47]. Beləliklə, Araz-Türk Respublikasının hüdudları Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz qəzalarını, Ordubad mahalını, habelə Sərdarabad, Uluxanlı, Vedibasara, Qəmərli, Mehri və s. əraziləri əhatə edirdi [8, v. 9-9; 19, s. 112]. Sahəsi 8696 kv. km [22, s. 33], əhalisi bir milyon nəfərdən artıq olmuşdur.

Araz-Türk Respublikasının fəaliyyətə başlaması ilə bir sıra dövlət və idarəçilik orqanları da yaradıldı. Araz-Türk Respublikası hökumətinin tərkibi sədrdən və 6 üzvdən ibarət idi. Hökumətin başçısı Əmir bəy Nərimanbəyov idi [15, s. 46; 17, s.105-108]. Araz-Türk

hökumətinin Quruluş bəyannaməsində Əmir bəyin ünvanı “əvvəlinci diktator” kimi göstərilib. M.B.Əliyev “Qanlı günlərimiz” gündəliyində “hərbi diktator” deyə ifadə olunan Əmir bəyin soyadı bir neçə yerdə Nərimanbəyov yazılmışdır. İbrahim bəy Cahangiroğlu “Xatirə”lərində Araz-Türk hökumətinin başçısını Əmir bəy Vəzirov olaraq ifadə etmişdir. Ə.Gökdəmir əsərində [23, s.46, 49] hökumət başçısını Əmir bəy Əkbərzadə kimi işlətməmişdir. İ.Atnur monoqrafiyasında [25, s. 97] Əmir bəyin soyadını Zimanbəyzadə, Z. Acar da bunu Zamanbəyzadə [22, s.375] kimi qeyd edir. Nazim Mustafa qeyd etdiyimiz məqaləsində “hökumət rəisi naxçıvanlı Əmir bəy Əkbərzadə”nin olduğunu göstərir. İ.Musayev “Araz Respublikası hökumətinin sədri Əmir bəy Əkbərzadə olmuşdur” deyə bəhs edir [19, s.116]. XX əsrin 20-ci illərinin hadisələrinin iştirakçısı L.Hüseynzadə isə “Əmir bəy Nərimanbəyov ilk hökumətin başçısı seçildi” yazır [15, s. 46]. Göründüyü kimi, Əmir bəyin soyadını müəlliflər müxtəlif formalarda işlətməmişlər. Müsəlman Milli Şurasının katibi olmuş Mirzə Bağır Əliyevin və Lətif Hüseynzadənin fikirlərini əsas götürərək Əmir bəyin soyadı Nərimanbəyov olmuşdur. Əldə etdiyimiz yeni materiallar Əmir bəyin soyadının Nərimanbəyov olduğunu təsdiq edir. Əmir bəy 1871-ci ildə Şuşa şəhərində anadan olmuş, Xarkov Universitetinin hüquq fakültəsini bitirmiş, bir sıra dövlət idarələrində işləmişdir. Qarabağın ulu soylarından olan Nərimanbəyovlardandır. Ulu babası və atası Nərimanbəylər olmuşdur [11, s. 72-77]. Soyadı da bununla əlaqədardır. Məşhur rəssamlar Vidadi və Toğrul Nərimanbəyovlar Əmir bəyin nəvələridir [11, s.74-75].

Araz-Türk hökumətinin tərkibində aşağıdakı nazirliklər yaradılmışdır: Hərbi (İbrahim bəy Cahangiroğlu), İnzibati (Bağır bəy Rza-zadə), Maliyyə (Qənbər Əli bəy (Qənbəralı bəy) Bənəniyarlı), Ədliyyə (Məmməd Bəyzadə), Xarici İşlər (Həsənağa Şəfizadə), Şeyxülislam (Mirzəhüseyn Mirzə Həsənzadə və

Lütfi Xoca Ekid Əfəndi), Fəxri üzv və aşirət rəisi (general Əli Əşrəf bəy) [25, s. 46-49; 26, s. 98-99].

Nazirlər Şurasının sədri Əmir bəy Nərimanbəyov bölgə əhalisi arasında və siyasi dairələrdə çox bacarıqlı, vətənpərvər və millətsevər bir şəxsiyyət kimi dəyərləndirilirdi [21, s. 32]. Osmanlı dövlətinin Araz-Türk Respublikası hökuməti yanındakı daimi hərbi müşaviri Xəlil bəy, Kalbalı xan, Cəfərqulu xan, Abbasqulu xan və başqaları da respublikanın fəaliyyətinə yaxından yardım göstərənlərin sırasında idilər.

Araz-Türk Respublikasında bir sıra dövlət və idarəçilik orqanları təşkil edilmişdi. Araz-Türk Respublikasının Parlamenti yaradıldı, lakin Parlament fəaliyyətini genişləndirə bilmədi [29, s. 55]. “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin təsis haqqında qanun”da Azərbaycan Parlamentinə Naxçıvan, Şərur və Ordubaddan üç nəfər millət vəkili seçilməsi nəzərdə tutulmuşdu [21, s. 32]. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin açılışında Araz-Türk Respublikasının rəsmi nümayəndəsi Paşa Əliyev də iştirak etmişdi [14, s. 50]. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin təşkili Araz-Türk Respublikasının türk-müsəlman əhalisi tərəfindən razılıqla qarşılanmışdı. Ordubaddan səlahiyyətli müvəkkil A.Hacıyevin imzası ilə Azərbaycan Parlamentinə təbrik teleqramı göndərilmiş, onun “Qafqaz müsəlmanlarının arzularını doğruldacağına, öz fəaliyyəti ilə bizim də müstəqil yaşamağa layiq, öz taleyimizi həll etmək və hüquqlarımızı müdafiə etmək iqtidarında olduğumuzu bütün dünyaya sübut edəcəyinizə” əmin olduqlarını bildirmişlər [10, 1918, 10 dekabr]. Diqqətəlayiqdir ki, ordubadlılar bu Parlamenti “öz parlamentləri” adlandırırlar və məlumat verirdilər ki, “onun yaradıcı işinə hər cür yardım etməyə hazırdırlar” [2, 1918, 10 dekabr].

Araz-Türk Respublikası hökumətinin əsas vəzifəsi bölgənin təhlükəsizliyini erməni basqınlarından qorumaq üçün silahlı dəstələr

yaratmaq və onların fəaliyyətini təmin etmək idi. Hökumətin ilk iclaslarının birində aşağıdakı mühüm qərarlar qəbul edilmişdi: 1. Məcburi səfərbərlik; 2. Əsgərləri batalyonlara bölmək və kazarmalarda yerləşdirmək; 3. Hökumət anbarlarında olan buğdadan əsgərlərin qidalanması üçün 14 min pud verilməsini təmin etmək; 4. Təzə əsgərlərə hökumət tərəfindən geyim və lazımı əşyaların verilməsi; 5. Əsgərliyə getməyən əhalidən silahları yığaraq silahı olmayan əsgərlərə paylamaq; 6. 20-35 yaşları arasında olan kişilərin hamısını əsgərliyə çağırmaq [15, s. 106]. Respublika ərazisində milis idarələri və onların sahə şöbələri yaradıldı. Könüllü xalq dəstələri – taborlar (batalyonlar) yaradılmasına da başlandı. Hərbi nazir İbrahim bəy Cahangiroğlunun köməyi ilə qısa müddətdə silahlı qüvvələr təşkil olundu, 500 nəfərlik süvari alayı yaradılmağa başlandı. Yaradılan könüllü xalq dəstələri təxminən 20 tabordan ibarət idi. Taborlardan 4-ü Naxçıvanda, 3-ü Şərur-Dərələyəzdə, qalanları isə Zəngəzur, Vedibasar və Qəmərliyə yerləşdirilmişdi. Hər taborda əsgərlərin sayı 250 ilə 500 arasında dəyişirdi [23, s. 375].

Nehrəm taboruna Kalba Muxtar, Cəhri taboruna Kalba Kərim, Dizə taboruna Qulu bəy, Məmməd Rza bəy, Şərur taboruna Hüseyin Əliyev, Yengicə qüvvələrinə Məşədi Ələsgər ağa, Kərkər qüvvələrinə Möhsün Camalov, Baş Noraşen, Düdəngə və Zeyvə kəndlərində yerləşən tabora Kərbəlayı Həbib bəy və Fətulla Hüseyinov, Ordubad taboruna İbrahimxəlil Axundov, Şərur-Sədərək taboruna isə Həsən Şahverdi oğlu başçılıq edirdilər [14, s. 52; 25, s. 103-104]. Araz-Türk Respublikasının hərbi hissələrinin yaradılmasında və onların fəaliyyətinin təşkilində Osmanlı dövlətinin 9-cu ordusunun komandanı Yaqub Şövqü paşa və 9-cu diviziya komandiri polkovnik Rüşti bəyin böyük əməyi olmuşdu. Araz-Türk hökumətinin başçısı Əmir bəy Nərimanbəyov türk ordusundan 18 maddə üzrə silah-sursat, canlı qüvvə, hərbi ləvazimat, paltar, yük arabaları və

maddi vəsaitlə kömək göstərilməsini xahiş etmişdi [23, s. 376-377].

Yaradılan bütün qüvvələr Naxçıvanın, Araz-Türk Respublikasının başqa ərazilərinin qorunmasına və idarə olunmasına yönəldilmişdi. Könüllü müqavimət dəstələri erməni daşnaklarına layiqli cavab vermişdi. Xüsusilə, Şərur-Dərələyəz mahalındakı Zeyvə kəndi yaxınlığında baş verən döyüşdə 6 min nəfərlik könüllü müqavimət dəstələri erməni hərbi qüvvələrini darmadağın etmişdi [12, s. 194].

Araz-Türk Respublikasının yaradılmasında başlıca məqsəd bölgəni erməni işğalından qorumaq idi. Hökumətin rəhbərliyi bu istiqamətdə fəal iş aparırdı və osmanlıların yardımından istifadə edirdi. Türkiyə dövlətinin Araz-Türk Respublikası hökuməti yanındakı daimi hərbi müşaviri Xəlil bəy və Osmanlı qoşunlarının Naxçıvanda saxlanılan 5 zabiti və 300 əsgəri bu istiqamətdə müəyyən işlər görmüşdülər [29, s. 55]. Xəlil bəy Türkiyə ilə Araz-Türk Respublikası arasında əlaqəni təmin edirdi. O istər Araz-Türk Respublikası dövründə, istərsə də sonrakı illərdə (1919-1920-ci illərdə) bölgə əhalisinin ermənilərin hücum və zorakılıqlarından qorunmasında xüsusi xidmətlər göstərmişdir.

Araz-Türk Respublikasının Parlamentinin üzvləri, yerli ziyalılar, İrəvan quberniyası əhalisinin nümayəndələri bölgəni qorumaq üçün bütün imkanlardan istifadə etməyə çalışır, müxtəlif təşkilatlarla danışıqlar aparır, erməni basqınlarının qarşısını almaq üçün onlara müraciət edirdilər. Parlament üzvlərindən T.Makinski, Ə.Makinski, R.İsmayılov, A.Şeyxülislamov, M.Məhərrəmov, P.Bayrambəyov, Y.Tahirov və A.Sultanovun Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinə ünvanladığı müraciətdə deyilirdi: “Erməni qoşun hissələri bütün Sürməli qəzası və İrəvan, Üçmüədzin və Şərur qəzalarının müsəlmanlar yaşayan hissəsini tutmuşlar və Naxçıvana sarı hərəkət edirlər. Bu zaman dinc əhalinin bir hissəsi qılıncdan keçirilmiş, bir hissəsi isə öz kəndlərindən qovulmuş və dağlardan keçərək İrana

qaçmaq məcburiyyətindədir, bu isə labüd ölüm deməkdir” [7, v. 21-22]. Həsən bəy Ağayev parlament üzvlərinin bu müraciətini Azərbaycan Parlamentinin 1919-cu il yanvarın 8-də çağırılan 7-ci iclasında oxudu. Bu faciəli faktları kədərlə qarşılayan Azərbaycan Parlamenti hökumətə təklif etdi ki, “sərəncamında olan bütün tədbirləri görsün ki, bütün bu bədbəxtliklərin qarşısı alınsın” [7, v. 23].

Araz-Türk Respublikası Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ilə sıx əlaqələr yaratmağa çalışmış, onunla birləşmək üçün yollar aramışdı. Araz-Türk Respublikası hökuməti Naxçıvanın Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi olduğunu dəfələrlə elan edərək, Azərbaycan hökumətindən yardım istəmişdi. Bunlar Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tərəfindən razılıqla qəbul olunmuş və kömək göstərmək üçün tədbirlər görülmüşdü. Lakin Araz-Türk Respublikası əhalisinin gözlədiyi köməyi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ona göstərə bilmirdi [14, s. 50].

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Araz-Türk Respublikasının əhalisinin vəziyyətini öyrənmək üçün İrəvan quberniyası müsəlmanlarının həmyerlilər cəmiyyətinin nümayəndəsi Mirabbas Mirbağirovu ora göndərirdi. Araz-Türk Respublikasına kömək üçün göndərilən 12 zabit də Gəncədə M.Mirbağirova qoşuldu [3, s. 8].

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin nümayəndələrini Ordubadda və Naxçıvanda böyük ruh yüksəkliyi və təntənə ilə qarşıladılar. M.Mirbağirov Naxçıvan rəhbərlərinə məlumat verdi ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti onlara kömək göstərməyə hazırdır. Təsadüfi deyildir ki, Azərbaycan hökuməti buraya 1 milyon manat pul göndərmişdir. Pulu gətirən Paşa Bayramov və Yusif bəy Qazıyev müvəqqəti olaraq Tiflisdə ləngimişlər [14, s. 54]. Tiflis yolu ilə gətirilən pul Naxçıvana çatmadığından Bakıya qaytarıldı. Yardım pullarının Naxçıvana gətirilə bilməməsi regiondakı mövcud sıxıntıları daha da artırdı.

M.Mirbağirov və onunla Naxçıvana gələn nümayəndələr 1919-cu il fevralın 23-də Araz-

Türk Respublikasının hökumət üzvləri ilə iclasda iştirak etdilər. Naxçıvanlılar Azərbaycanın tərkibində olmaq arzularını Bakıdan gələn nümayəndələrə bildirdilər. Naxçıvanın könüllü surətdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə birləşməsi haqqında akt imzalandı. Akt siyasi, hərbi, iqtisadi, maddi və mədəni məsələlərə aid bəndlərdən ibarət idi. Akt hökumət üzvləri, Milli Şura üzvləri və əhalinin nümayəndələri tərəfindən imzalanmış, hökumət möhürü ilə təsdiq edilmişdi.

Bu dövrdə Naxçıvanda Cəfərqulu xanın tərəfdarları ilə Araz-Türk Respublikası arasındakı münasibətlər lazımi səviyyədə deyildi. Bu isə təhlükəli vəziyyət yaradırdı. Bunu bilən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti nümayəndələri “Cəfərqulu xanın tərəfdarları və əleyhdarları arasında qızıqan ehtirasları söndürməyə nail oldular” [14, s. 55].

Araz-Türk Respublikasına gələn M.Mirbağirov onun işi ilə tanış olmuş, əhali ilə söhbətlər etmişdi. Yekun olaraq o, diyar ilə bağlı maraqlı nəticələr əldə etmiş və onu yazılı şəkildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Nazirlər Şurasına təqdim etmişdi:

1. Bu diyarı idarə etmək üçün müttəfiqlərin, İranın, Ermənistanın təsiri ilə mübarizə aparmaq qabiliyyətinə malik və xanlara, sahibkarlara rəğbəti olmayan, başqalarının təsiri altına düşməyən, müəyyən bir siyasəti inadla yeridə bilən, mərd, qətiyyətli adam olan və rüşvətə meyl etməyən azərbaycanlı general-qubernatorun təyin olunması zəruridir.

2. Yuxarıda göstərilən keyfiyyətlərə malik bir adamı hərbi nazirin nümayəndəsi təyin etmək zəruridir.

3. Mülki və məhkəmə idarələrini idarə etmək üçün baş məmurlar mütləq azərbaycanlılardan təyin edilməlidirlər.

4. Yerli hərbi işin təşkili üçün əvvəl göndərilənlərin az olduğunu nəzərə alaraq, başçıları istedadlı polkovnik olmaqla daha bir dəstə zabit göndərmək lazımdır [14, s. 56].

M.Mirbağirovun təkliflərindən sonra Azərbaycan hökuməti Naxçıvanın problemləri ilə

sistematik məşğul olmağa başladı. Lakin 1919-cu ilin yanvar ayında Naxçıvan ingilislər tərəfindən tutulduğundan və onların Əmir bəy hökumətinə müsbət münasibət bəsləməməsi işi çətinləşdirirdi. Bununla belə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Araz-Türk hökumətinə iqtisadi və hərbi yardım göstərmək istəyirdi. Özünün çox ağır iqtisadi və maliyyə vəziyyətinə baxmayaraq, Azərbaycan hökumətinin 1919-cu ilə aid büdcə layihəsində yalnız Bakı-Culfa dəmiryolunun tikintisinə vəsait ayırması da çox böyük əhəmiyyəti olan bir fakt idi [5, v.3].

Araz-Türk Respublikası Azərbaycan hökuməti ilə münasibətləri sıxlaşdırmaq üçün bir sıra tədbirlər görmüşdü. Belə tədbirlərdən biri Araz-Türk Respublikasının hərbi rəisi Bəhram xan Naxçıvanskiyənin 1919-cu ilin martın əvvəlində Bakıya göndərilməsi idi. B.Naxçıvanski yolüstü Tiflisdə və Gəncədə danışıqlar aparmışdı [22, s.19]. Məhz Bəhram xan Naxçıvanskiyənin Bakıya səfərindən və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti rəhbərləri ilə danışıqlarından sonra iki cümhuriyyət arasında əlaqələrin canlanması müşahidə edilir. Danışq və razılaşmalardan sonra Azərbaycan hökumətinin Naxçıvana göndərdiyi 10 nəfərlik zabit heyəti Araz-Türk Respublikasının hərbi hissələrində təlim keçmiş, kəşfiyyat işlərinin təşkilində və sərhəd xətlərinin möhkəmləndirilməsində iştirak etmişdi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Naxçıvanla əlaqələrini yaxşılaşdırmaq üçün Ağdam-Karyagin-Naxçıvan poçt-teleqraf xəttinin qaydaya salınması və mühafizə edilməsinə diqqət artırdı. Nəticədə bu hissədəki poçt-teleqraf idarələrinə silahlı mühafizə dəstələri ayrıldı [14, s. 61].

Azərbaycan hökuməti Naxçıvan, Şərur, Sürməli, Vedibasar və Milistan bölgələrinə T.Makinski, R.İsmayılov və Qənizadədən ibarət nümayəndə heyəti göndərmək qərarına gəldi. Nümayəndə heyətinin məqsədi erməni qoşunlarının təcavüzündən ziyan çəkmiş əhəlinin ehtiyacı üçün onlara yardım göstərmək, qaçqınların vəziyyətini müəyyən etmək idi.

Bütün bunlar onu deməyə əsas verir ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvana, Araz-Türk hökumətinə diqqəti artırmağa çalışırdı.

Araz-Türk Respublikası ilə Cənub-Qərbi Qafqaz Demokratik Cümhuriyyəti (Qars Respublikası) arasındakı münasibətlər, qarşılıqlı əlaqələr də maraq doğurur. Son illərə qədər bu iki cümhuriyyət arasında fərq tapmaq çətinlik yaradırdı, bunlar bir-birinə qarışdırılırdı. Çox yaxşı haldır ki, həm Azərbaycan Respublikasında, həm də Türkiyə Cümhuriyyətində hər iki cümhuriyyətin tarixinə dair araşdırmalar aparılmış və bu indi də davam edir.

Qeyd etməliyə ki, XX əsrin əvvəllərində Cənub-Qərbi Qafqaz ərazisində olan yerli türk əhalisinin şanlı "Hürriyyət və istiqlal" mücahidəsi, azadlıq uğrunda qeyri-adi qəhrəmanlıqla bağlı mübarizəsi başlayır. Xalq birləşir, təşkilatlanır, siyasi tədbirlər görür. Nəticədə, "Axıska hökuməti", "Araz-Türk Cümhuriyyəti", "Qars Müsəlman Şurası", "Milli Şura hökuməti" və "Cənub-Qərbi Qafqaz Demokratik Cümhuriyyəti" adlanan türk respublikaları qurulurdu [1, 14, 19, 23, 26, 27].

Cənub-Qərbi Qafqazda ilk müstəqil türk respublikası "Axıska hökuməti" olmuşdur. Bu hökumət türk ordusu Axıska-Axıləkəkdən çıxarılacağı ərəfədə qurulmuşdu (29 oktyabr 1918 - 30 noyabr 1918). Noyabrın 30-da (1918) isə "Qars Müsəlman Şurası" adlı yerli hökumət yaradılır. Noyabrın 15-də keçirilən I Qars konfransında Qars, Axıska, Artvin və Batum vilayətləri birləşdirilərək "Milli Müsəlman (İslam) Şurası" qurulur [20]. Noyabrın 30-da keçirilən konfransda Araz-Türk Respublikası ilə Milli Müsəlman (İslam) Şurası birləşərək Batumdan Ordubada qədər ərazidə "Qars Müsəlman Şurası" hökuməti yaradılır. Araz-Türk Respublikasının hərbi naziri İbrahim bəy Cahangiroğlu şura rəisi seçilir [26, s. 69].

17-18 yanvar 1919-cu ildə III Qafqaz konfransı keçirilir. Həmin gecə qəbul edilən

qərara əsasən, sədr İbrahim bəy Cahangiroğlu olmaqla müvəqqəti Milli Cənub-Qərbi Qafqaz hökuməti təşkil edilir. Axıska, Axılkalək, Ərdahan, Oltu, Kağızman, İqdır, Şavşat, Qəmərli, Naxçıvan, Ordubad, Qars, Batum bu hökumətin tərkibinə daxil idi. Yəni Milli Şuranın sərhədləri eyni ilə mühafizə edilirdi [25, s. 130].

Bu birləşməni əsas götürən bir sıra tədqiqatçılar Araz-Türk Respublikasının mövcudluğunu 3 (18) noyabr 1918-30 noyabr 1918-ci il tarixləri ilə əlaqələndirir, 30 noyabr tarixini Araz-Türk Respublikasının fəaliyyətinin son tarixi hesab edirlər. Lakin İ.Musayev, A.Hacıyev, İ.E.Atnurun da göstərdikləri kimi, bu birləşmə sırf formal səciyyə daşmış, sadəcə 1918-ci il dekabrın 1-də Qars Müsəlman Milli Şurası tərəfindən “Cənub-Qərbi Qafqaz Cümhuriyyətinin yaranması haqqında” qərar-akt qəbul edilərkən onun ərazisi sayılan mahalların sırasında Naxçıvan və Şərur qəzalarının da adları çəkilmişdi”. Araz-Türk Respublikası Cənub-Qərbi Qafqaz Cümhuriyyəti ilə paralel olaraq öz fəaliyyətini davam etdirmişdi. 1919-cu ilin yanvarında keçirilən böyük Qars konfransında (III konfrans) mərkəzi Qars olmaqla Cənub-Qərbi Qafqaz Cümhuriyyəti elan edilir və hökumət rəisi yenə də İbrahim bəy Cahangiroğlu seçilir. Müstəqil daxili və xarici siyasət yeridən bu hökuməti 12 aprel 1919-cu ildə ingilislər süquta uğradır və İbrahim bəy Cahangiroğlu başda olmaqla 13 nəfər parlament üzvü Malta adasına sürgün edilir [27, s. 77].

Bəzi tədqiqatçılar Araz-Türk Respublikasının fəaliyyətini 1919-cu ilin may-iyun ayına qədər davam etdiyini yazmışlar [14, s. 237]. Fikrimizcə, Araz-Türk Respublikasının süqutu 1919-cu ilin mart ayına təsadüf edir. Bu barədə bir sıra faktlar vardır. 1919-cu ilin martın əvvəlində Araz-Türk hökuməti öz nümayəndələrini Bakıya göndərmişdi. O dövrün mətbu orqanlarında Araz-Türk Respublikasının xüsusi mis-

siyasının 1919-cu il martın 8-də Naxçıvandan Bakıya gəlməsi haqda məlumat verilir [28; 1919, 9 mart]. Araz-Türk hökuməti tərəfindən Azərbaycana – Bakıya göndərilmiş Paşa Bayramov Tiflisdə Bəhram xanla görüşmüşdür. Bəhram xan ona Araz-Türk hökumətinin yıxıldığını, yerində onun mənsub olduğu hökumətin qurulduğunu bildirmişdi. Həqiqətən də, ermənilər 1919-cu ilin yanvar-fevral aylarında Qəmərliyə hücum edərkən keçmiş Araz-Türk Respublikası öz-özünə dağıldı və Kalbalı xan Naxçıvan dəstəsi ilə Şərur əhalisinin köməyinə gedərək erməni silahlı dəstələrini darmadağın etdi. Bölgədə Cəfərqulu xanın, Kalbalı xanın və Kərim xan İrəvanlının daxil olduğu hökumət yarandı [6, v. 3]. Başqa bir arxiv materialı da bu faktı təsdiq edir: “Bütün bu hadisələrin nəticəsində Əmir bəy hökuməti süquta uğradı, Naxçıvanda Cəfərqulu xan, Kalbalı xan və Kərim xan başda olmaqla yeni hökumət təşkil edildi” [4, v. 9-10]. İrəvan quberniyası müsəlmanları həmyerlilər cəmiyyətinin nümayəndəsi M.Mirbağirov 1919-cu il 25 fevralda Naxçıvanda Kalbalı xanla görüşmüş və burada Araz-Türk Cümhuriyyətinin artıq dağıldığını söyləmişdi [9, v. 87]. Göstərilən fakt və nümunələr təsdiq edir ki, 1918-ci il 3 noyabrda yaradılan Araz-Türk Respublikası 1919-cu ilin martında süquta uğramışdır.

Araz-Türk Respublikasının qısa müddət fəaliyyət göstərməsinə baxmayaraq, bölgənin taleyində mühüm rol oynamaqla, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ərazi bütövlüyünü təmin etdi. O, Naxçıvan, Şərur, Ordubad və digər bölgələrin əhalisinin düşməne qarşı mübarizə üçün birləşdirilməsində mühüm rol oynamaqla yanaşı, bölgənin ermənilər tərəfindən işğal edilməsinə imkan vermədi. Araz-Türk Respublikası dövründə əldə edilmiş nailiyyətlər təkcə o dövr üçün yox, bütövlükdə bölgənin taleyi, bu günü və gələcəyi üçün də çox böyük əhəmiyyətə malikdir.

Ədəbiyyat:

1. Abbasoğlu A. Qafqazda türk cümhuriyyətləri. “Ədəbiyyat” qəzeti, 1991, 4 yanvar.
2. “Azərbaycan” qəzeti.
3. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi (ARDA), f. 894, siy. 2, iş 81.
4. ARDA, f. 894, siy. 2, iş 95.
5. ARDA, f. 894, siy. 10, iş 58.
6. ARDA, f. 894, siy. 10, iş 76.
7. ARDA, f. 895, siy. 1, iş 13.
8. ARDA, f. 970, siy. 1, iş 215.
9. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Arxivi (ARPIİ SSA), f. 277, siy. 2, iş 22.
10. Cəfərov F. Naxçıvan qəza polisi. Bakı: Nurlan, 2008, 192 s.
11. Çingizov Ə. Nərimanbəyovlar/ Azərbaycan Tarixi Şəcərə Cəmiyyətinin Xəbərləri. Səkkizinci buraxılış. Bakı: “Adiloğlu”, 2012, 206 s.
12. Əzizov T. Azərbaycan XX əsrin əvvəllərində. Bakı: Zaman, 1997, 256 s.
13. General Vesəl Ünüvar. Naxçıvan: təlatüm və burulğanlar (1920-1921). Türkiyə türkcəsindən çevirən Əbülfəz Quliyev. Naxçıvan: “Əcəmi” NPB, 2006, 104 s.
14. Hacıyev A. Qars və Araz-Türk respublikalarının tarixindən. Bakı: Azərənəşr, 1994, 119 s.
15. Hüseynzadə L. Araz şahiddir. Türk ordu generalı Kazım Qarabəkir paşa Naxçıvanda (1918-1920-ci illər). Bakı: Nurlan, 2001, 80 s.
16. Mədətli E. 1918-1921-ci illərdə Türkiyə hökumətinin siyasətində Naxçıvan. “Naxçıvan” jurnalı, 2000, №2, s. 48-54.
17. Mirzə Bağır Əliyev. Qanlı günlərimiz. (1918-1920. Naxçıvan). Bakı: Azərənəşr, 1993, 212 s.
18. Musayev İ. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər). Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1998, 385 s.
19. Musayev İ. Araz-Türk Respublikası // Bakı Universitetinin Xəbərləri (xüsusi buraxılış). Bakı, 1999, № 3, s. 107-121
20. Mustafa N. Milli mücadilə qəhrəmanı – İbrahim bəy Cahangiroğlu. “Xalq qəzeti”, 1998, 30 may.
21. Naxçıvan Ensiklopediyası: İki cildə, I cild, İstanbul: Bakanlar Medya, 2005, 360 s.
22. Naxçıvan tarixi atlası. Bakı: Kartografiya Fabriki, 2010, 56 s.
23. Acar Z.Z. Araz-Türk Cumhuriyeti / II Uluslararası Aras havzası sempozyumu. İstanbul, 13-15 Aralık 2001, s.372-386.
24. Acar Z.Z. Aras-Türk Cumhuriyeti. Ankara, 2013, 77 s.
25. Atınur İ.E. Osmanlı yönetiminden Sovyet yönetimine kadar Nahçıvan (1918-1921). Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2001, 488 s.
26. Gökdemir A.E. Cənubi-Qərbi Kafkas hökuməti. Ankara, 1998, 289 s.
27. Гаджиев А. Демократические республики Юго-Западного Кавказа (Карская и Араз-Тюркская республики). Баку: Нурлан, 2004, 280 с.
28. Газета “Азербайджан”.
29. Мадатов Г. Победа Советской власти в Нахчыване и образование Нахчыванской АССР. Баку, 1968, 188 с.

Açar sözlər: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, Araz-Türk Respublikası, Əmir bəy Nərimanbəyov, parlament, Müsəlman Milli Şurası, hökumət

**THE ESTABLISHMENT OF ARAZ-TURK REPUBLIC AND STRUGGLY
FOR PROTECTION OF REGION FROM ARMENIAN CONQUEST**

SUMMARY

The article researches the socio-political situation in Nakhchivan in 1918-1919, as well as the necessity of creating the Araz-Turkic Republic. The author made some clarifications on its territory, population and leaders, give description about its state and administrative bodies, the creation of armed groups, efforts to ensure the security of the territory, relations with the Azerbaijan Republic, and others.

Key words: *Azerbaijan Democratic Republic, Araz-Turk Republic, Amir bey Narimanbeyov, parliament, Muslim National Council, government*

Исмаил Гаджиев

*Председатель Нахчыванского отделения
Национальной Академии Наук Азербайджана, академик*

**СОЗДАНИЕ АРАЗ-ТЮРКСКОЙ РЕСПУБЛИКИ И БОРЬБА
ЗА ЗАЩИТУ РЕГИОНА ОТ АРМЯНСКОГО ЗАВОЕВАНИЯ**

РЕЗЮМЕ

В статье исследована общественно-политическая ситуация в Нахчыване в 1918-1919-х годах, обоснована необходимость создания Араз-Тюркской Республики, сделаны некоторые уточнения о его территории, населении, лидерах, рассказано о государственных и управленческих органах, создании вооружённых отрядов, стремлениях обеспечить безопасность территории, о связях с Азербайджанской Народной Республикой и другими структурами.

Ключевые слова: *Азербайджанская Народная Республика, Араз-Тюркская Республика, Амир бек Нариманбеков, парламент, Мусульманский Национальный Комитет, правительство*